

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.28>

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВИНУВАТОСТІ ОСОБИ В МЕЖАХ ДОКТРИНИ КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА СИСТЕМИ ЇЇ ЕЛЕМЕНТІВ

Мітько М.В.,

аспірант кафедри міжнародного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0002-0960-7055

e-mail: allomihail2017@gmail.com

Мітько М.В. Проблема дотримання принципу винуватості особи в межах доктрини командної відповідальності та системи її елементів.

Статтю присвячено комплексному аналізу співвідношення доктрини командної відповідальності та принципу винуватості особи (*nulla poena sine culpa*). Особливу увагу приділено відмінностям цієї форми відповідальності від прямих видів відповідальності командира та їхньому впливу на дотримання фундаментальних гарантій кримінального права.

Розглянуто історичні витoki доктрини, зокрема ранні прецеденти (наприклад, справа Ямашіти), де відсутність чітких стандартів доказування знання та контролю спричинила ризик застосування *strict liability*. Проаналізовано, як практика міжнародних кримінальних трибуналів (МКТЮ, МКС) формувала систему елементів командної відповідальності та впливала на баланс між ефективністю переслідування і гарантіями справедливості.

Виокремлено два ключові підходи:

- як форма співучасті – з вимогою доведення фактичної обізнаності та причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих;
- як окреме правопорушення – орієнтоване на формальне порушення обов'язку контролю, навіть без доведення значного причинного впливу (характерно, зокрема, для окремих рішень МКТЮ).

Визначено умови забезпечення принципу винуватості в межах кожного підходу, включно зі стандартами доказування об'єктивного елементу та критеріями «внеску командира» у вчинення злочинів підлеглими. Зроблено висновок, що розширене тлумачення обов'язків командира несе ризик надмірної криміналізації, тоді як надто вузьке – створює прогалини у притягненні винних.

Запропоновано напрями подальшого наукового обґрунтування принципу винуватості з урахуванням розвитку доктрини, уточнення її змісту та визначення місця як у міжнародному праві загалом, так і в механізмах національного та міжнародного правосуддя. Позиції провідних дослідників – Кая Амбоса (Kai Ambos), Дарріла Робінсона (Darryl Robinson), Антоніо Кассезе (Antonio Cassese) та Генаеля Меттро (Guénaél Mettraux) – використано для виявлення ключових ризиків надмірної криміналізації та розробки пропозицій щодо їх мінімізації.

Ключові слова: командна відповідальність, принцип винуватості особи, суворая відповідальність, причинно-наслідковий зв'язок, міжнародні кримінальні трибунали.

Mitko M.V. The problem of observing the principle of personal culpability within the doctrine of command responsibility and its system of elements.

The article offers a comprehensive analysis of the relationship between the doctrine of command responsibility and the fundamental principle of criminal law – the principle of personal culpability (*nulla poena sine culpa*). Special attention is paid to the distinct nature of command responsibility compared to direct forms of commander liability, and to how these differences affect the observance of fundamental guarantees of criminal justice.

The study examines the historical origins of the doctrine, including early precedents (such as the Yamashita case), where the absence of clear evidentiary standards for proving knowledge and control

created a risk of applying *strict liability*. It further analyses how the jurisprudence of international criminal tribunals (ICTY, ICC) has shaped the system of elements of command responsibility and influenced the balance between effective prosecution and the protection of fairness guarantees.

Two main approaches are identified:

- As a mode of liability – requiring proof of actual knowledge and a causal link between the commander's omission and the crimes committed by subordinates;
- As a separate offence – focused on the formal breach of the duty to control, even without proving a significant causal contribution (characteristic, for example, of certain ICTY decisions).

The article defines the conditions under which the principle of culpability can be ensured within each approach, including the standards for proving the objective element and the criteria for assessing the commander's "contribution" to the commission of crimes by subordinates. It concludes that an overly broad interpretation of the commander's duties risks excessive criminalisation, while an overly narrow interpretation creates gaps in holding perpetrators accountable.

The paper proposes avenues for further scholarly elaboration of the principle of culpability in light of the evolving doctrine of command responsibility, including clarifying its content and determining its place both in international law generally and in the mechanisms of national and international justice. The positions of leading scholars – Kai Ambos, Darryl Robinson, Antonio Cassese, and Guénaél Mettraux – are used to identify key risks of excessive criminalisation and to develop proposals for their mitigation in contemporary international criminal justice.

Key words: command responsibility, principle of personal culpability, strict liability, causation, international criminal tribunals.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу міжнародні кримінальні трибунали та провідні правники прагнули визначити місце доктрини командної відповідальності в системі міжнародного права. Її комплексна та відмінна від прямих форм відповідальності природа зумовила появу кількох конкуруючих підходів до тлумачення змісту та меж доктрини. Це спричинило професійну дискусію щодо того, наскільки ці підходи відповідають фундаментальним засадам кримінального права, передусім – принципу винуватості особи (*nulla poena sine culpa*).

Враховуючи масштаби притягнення осіб до відповідальності у практиці міжнародних трибуналів, порушення цього принципу здатне суттєво підірвати легітимність міжнародного правосуддя. Саме тому визначення співвідношення доктрини командної відповідальності з принципом винуватості та умов її реалізації залишається актуальним науковим і практичним завданням.

Мета дослідження – окреслити особливості командної відповідальності як форми непрямої кримінальної відповідальності, визначити основні підходи до її розуміння та встановити характер їхнього співвідношення з принципом винуватості особи.

Завдання дослідження:

- проаналізувати загальні підходи до тлумачення доктрини командної відповідальності;
- встановити співвідношення кожного з них із принципом винуватості особи;
- ідентифікувати супутні проблеми, що виникають у межах кожного підходу, зокрема у сфері доказування.

Стан опрацювання проблематики. Питання співвідношення командної відповідальності та принципу винуватості розглянуте у працях багатьох провідних міжнародних дослідників. Однак у національній українській правовій науці воно залишається відносно новим і малодослідженим, що зумовлено походженням доктрини з міжнародного, а не національного права.

Серед ключових дослідників варто відзначити Д. Робінсона, який аналізував різні моделі доктрини та їх відповідність загальним принципам кримінального права [1]; К. Амбоса, який досліджував підхід до командної відповідальності як окремого правопорушення та його кореляцію з принципом винуватості [2]; Г. Меттро, який висунув власні тези щодо уникнення надмірної криміналізації [3]. Вагомий внесок зробили також А. Кассесе [4], Ш. Мелоні [5] та інші, які детально аналізували природу командної відповідальності, особливості доказування та її місце серед інших форм відповідальності командира.

Попри наявність значного обсягу наукових напрацювань, сучасний етап розвитку доктрини – з огляду на зміну підходів у міжнародних судових органах – потребує додаткових досліджень, зокрема тих, що охоплюють менш поширені або новітні концепції.

Виклад основного матеріалу.

А. Поняття та історичні витоки концепції командної відповідальності

Командна відповідальність є міжнародно-правовою доктриною, спрямованою на притягнення військових командирів та цивільних начальників до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини, вчинені їхніми підлеглими. Її зміст розкривається через поділ на два рівні: пряму (*direct responsibility*), яка настає за власні злочинні дії командира – віддання наказу, підбурювання, сприяння, та непряму (*indirect responsibility*), коли відповідальність виникає через винну бездіяльність, тобто невжиття необхідних заходів для запобігання чи покарання злочинів підлеглих за наявності відповідного обов'язку і можливості.

Сучасне розуміння цієї доктрини ґрунтується як на договірних нормах міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) – положеннях Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів до них 1977 р., так і на нормах звичаєвого міжнародного права, а також у військових статутах і національних законодавствах, що в сукупності створює подвійне нормативне підґрунтя для її існування.

Роль Жюль Лобеля (Jules Lobel). Важливий крок до систематизації підходів здійснив Жюль Лобель у своєму *Affidavit on direct and indirect responsibility of commanders and superiors for war crimes and crimes against humanity under international law*. Підготовлений у межах міжнародних судових процесів, цей висновок став одним із джерел для формулювання ст. 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). [6]

За Лобелем, пряма відповідальність командира настає за так звані *positive acts*, а командна відповідальність – за власну бездіяльність (*omission*), що є формою особистої кримінальної відповідальності, а не автоматичним (*strict liability*) покладенням провини за дії підлеглих. Така позиція стала протигаєм тенденціям ранньої післявоєнної практики, де іноді простежувався відхід від принципу особистої вини.

Ранній післявоєнний період: справа Ямашити (Yamashita). Становлення доктрини командної відповідальності безпосередньо пов'язане з діяльністю Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Нюрнберзький процес заклав ключові положення: визначив коло обов'язків командира щодо дій підлеглих та підтвердив, що кримінальна відповідальність можлива лише за наявності особистої вини (*culpa*) [2, с. 93].

Показовою стала справа генерала Ямашити, що розглядалася Токійським трибуналом, і де проявилася проблема суворої відповідальності (*strict liability*). Токійський трибунал обмежився констатацією обов'язку командира діяти, виходячи передусім із принципів МГП, однак він не встановив належним чином елементи знання та ефективного контролю. На той час стандарти доказування як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони фактично були відсутні, що дозволяло покладати вину головним чином через посадове становище, а не через доведені елементи вини [7]. Це фактично призвело до зниження стандарту доведення вини та до притягнення до відповідальності головним чином через посадове становище, без належної оцінки реальної вини та рівня ефективного контролю – підхід, який у міжнародному праві часто позначають як *strict liability*.

Наслідком такого підходу стало створення прецеденту, що надовго закріпив у сприйнятті допустимість суворої відповідальності в межах цієї доктрини та вплинув на подальшу судову практику й доктринальні дискусії. Е. Мітчел (Andrew Mitchell) слушно зауважує, що подібна модель неминує призводити до несправедливих вироків, підриває легітимність переслідування воєнних злочинців і зменшує довіру громадськості до міжнародного правосуддя, оскільки командир карається не за власну вину, а за сам факт підпорядкованості осіб, що вчинили злочини [8, с. 406]. Подібної позиції дотримується й Human Rights Watch, наголошуючи на неприпустимості притягнення до відповідальності без доведення його знання або наявності «підстав знати» про злочини підлеглих [9].

У національних правових системах аналогічна вимога знайшла відображення, зокрема, у справі *Sweet v. Parsley* ([1970] AC 132 (HL)), де підкреслено важливість *mens rea* навіть у випадках, коли закон прямо цього не вимагає.

Розвиток у практиці МКТЮ. Подальший розвиток доктрини відбувався у справах Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (МКТЮ).

У справі *Tadić* (*Tadić*) Апеляційна палата наголосила на фундаментальному значенні принципу *nulla poena sine culpa* [10, пара. 186] та чітко відмежувала можливість покарання лише за осо-

бисту участь або винну бездіяльність. Це стало орієнтиром для усунення ризику автоматичного покладення відповідальності на командирів.

У справі *Оріч (Orić)* МКТЮ визнав, що командна відповідальність є окремим правопорушенням і не завжди вимагає доведення причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю та злочинами підлеглих [11, пара. 338]. Такий підхід підкреслив автономність цього правопорушення, проте, як зауважує Robinson [1, с. 30], він створює ризик надмірної криміналізації та наближення до *strict liability*.

У справі *Блашкіч (Blaškić)* Апеляційна палата МКТЮ підтвердила, що для встановлення командної відповідальності не обов'язково доводити, що бездіяльність командира сприяла вчиненню злочинів [12, пара. 73]. Це рішення відокремило командну відповідальність від форм співучасті, але водночас поставило питання про баланс між ефективним переслідуванням і дотриманням принципу особистої вини.

Підхід МКС: справа Бемби (Bemba). У практиці Міжнародного кримінального суду командна відповідальність розглядається як форма співучасті, прямо закріплена у ст. 28 Римського статуту. У справі *Бемба* МКС сформулював чіткий стандарт зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами: вимога вважається виконаною, якщо встановлено, що злочини не були б вчинені за належного контролю або що належний контроль дав би змогу їм запобігти [13, пара. 213].

Показово, що підхід, сформульований МКС у справі Бемби, як підкреслює А. Кассезе (Antonio Cassese) [4, с. 136], був спрямований на подолання саме тих вад, які стали наслідком підходу справи Ямашити. Він забезпечує дотримання принципу винуватості особи та відрізняється від моделі прямої відповідальності командира, оскільки враховує специфіку підстав притягнення до відповідальності та характер обов'язків командира щодо дій підлеглих у міжнародному праві. Це рішення стало прецедентом, який чітко розмежував командну відповідальність як форму співучасті від автоматичної відповідальності за посадою, заклавши основу для застосування цього стандарту у подальших справах МКС. Воно підтвердило, що ефективний контроль і можливість запобігти злочинам є ключовими елементами вини, що унеможлиблює притягнення командирів на основі *strict liability*.

Узагальнення наведених справ показує, що еволюція доктрини командної відповідальності нерозривно пов'язана з утвердженням принципу винуватості особи у міжнародному кримінальному праві. Історична практика – від післявоєнних трибуналів до сучасних рішень МКС – виявила низку проблем, які залишаються актуальними: визначення меж відповідальності командира, баланс між об'єктивними та суб'єктивними елементами, а також уникнення небезпеки перетворення цієї доктрини на форму суворої відповідальності. Саме ці питання потребують детального аналізу.

Б. Аналітична частина: принцип винуватості особи та доктрина командної відповідальності

Одним із фундаментальних постулатів міжнародного кримінального права є принцип *nulla poena sine culpa*, який передбачає, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності без доведення його особистої вини. Цей принцип, визнаний як у національних, так і в міжнародних правопорядках, має визначальне значення й у межах доктрини командної відповідальності. Найбільші дискусії виникають саме тоді, коли йдеться про бездіяльність командира, адже межа між фактичною виною та формальною посадовою відповідальністю є особливо тонкою.

Як влучно зазначає К. Амбос (Kai Ambos), складність полягає не лише у встановленні зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих, а й у самому визначенні правової природи командної відповідальності [14, с. 194]. Якщо її трактувати як форму співучасті, то принцип винуватості вимагає встановлення фактичної обізнаності командира та його свідомого невтручання. Якщо ж вважати її окремим правопорушенням – як це зроблено в окремих рішеннях МКТЮ – виникає небезпека надмірно широкого охоплення випадків, коли командир формально порушив обов'язок контролю, навіть якщо фактичний зв'язок із вчиненими злочинами є мінімальним.

Другою проблемою, на яку звертає увагу Амбос, є невизначеність і розмитість об'єктивних елементів доктрини. Занадто широке тлумачення відносин між командиром і підлеглими, включно з випадками, коли особу притягують за дії невідомих виконавців або за будь-яку форму кримінальної участі підлеглих, здатне розірвати логічний ланцюг між владними повноваженнями і реальним контролем. У такій ситуації говорити про дотримання принципу винуватості стає складно, а ризик наближення до *strict liability* – очевидним [14, с. 194].

Д. Робінсон (Darryl Robinson) у своїх дослідженнях розвиває цю критику, аналізуючи підходи МКТЮ у справах *Оріч* та *Блашкіч*. В обох випадках суд фактично відмовився від вимоги встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між бездіяльністю командира та злочином підлеглих [11, пара. 338; 12, пара. 73]. Такий автономний підхід до командної відповідальності полегшує завдання обвинувачення, але водночас підвищує ризик криміналізації за сам факт недотримання стандартів командування, незалежно від того, чи мало це реальний вплив на вчинення злочину. На думку критиків, відсутність елементу *causal contribution* фактично нівелює необхідність доведення вини у формі умислу чи необережності [1, с. 30]. У цьому контексті позиція Г. Меттро (Guénaél Mettraux) [3, с. 75] має особливе значення: він вказує, що звичаєве міжнародне право передбачає наявність причинно-наслідкового зв'язку різного ступеня для всіх форм відповідальності, включно з командною. Цей підхід дозволяє відмежувати ситуації, коли об'єктивно існує значний причинний зв'язок між бездіяльністю та злочинами, від випадків, де такий зв'язок мінімальний або відсутній, тим самим запобігаючи надмірній криміналізації та збереженню формального підходу до вини.

Проблема суворої відповідальності (*strict liability*), яка стала характерною для справи генерала *Ямашіти*, наочно демонструє ризики ігнорування елементів знання та ефективного контролю. Відсутність на той час усталених стандартів доказування як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони створила небезпечний прецедент, коли вина покладалася переважно через посадове становище. Саме усунення цієї вразливості стало одним із завдань пізнішої практики МКС: у справі *Бемби* суд закріпив стандарт, що поєднує ефективний контроль і наявність причинного зв'язку, уникаючи покарання за сам факт командування. Як підкреслює Кассезе, такий підхід не лише забезпечує дотримання принципу винуватості особи, а й є антиподом моделі *Ямашіти*, відмежовуючи командну відповідальність від автоматичної відповідальності за посадою [4, с. 136].

Судова практика показує існування двох основних моделей зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих:

“Автономне правопорушення” (*Оріч*, *Блашкіч*) – зосереджується на факті порушення обов'язку командування, відокремлюючи його від форм співучасті [11, пара. 338; 12, пара. 73].

“Форма співучасті” (*Бемба*) – розглядає бездіяльність командира у зв'язку зі злочинами підлеглих як специфічну форму участі у злочині, що вимагає доведення причинного впливу або принаймні можливості запобігти злочину за належного контролю [13, пара. 213].

Саме друга модель, за висновками багатьох дослідників, у тому числі Амбоса та Робінсона, краще відповідає вимогам принципу винуватості, хоча й потребує більшої доказової бази [14, с. 194; 1, с. 30].

Висновки та перспективи застосування доктрини командної відповідальності. Аналіз розвитку доктрини показує, що історичний досвід – від справи *Ямашіти* до сучасних процесів у МКС – не лише окреслює еволюцію підходів, а й демонструє, як ранні недоліки, зокрема відсутність стандартів доказування та схильність до *strict liability*, вплинули на формування сучасних стандартів. Саме усвідомлення цих помилок зумовило прагнення МКС у справі *Бемби* закріпити більш жорсткі вимоги до встановлення знання, контролю та причинного зв'язку, що, як слушно зазначає Антоніо Кассезе, покликано усунути ризики, закладені моделлю типу *Ямашіти*.

Відсутність універсального стандарту тлумачення командної відповідальності продовжує залишатися однією з найбільших проблем міжнародного правосуддя. Розрив між моделлю “автономного правопорушення” та моделлю “форми співучасті” створює непередбачуваність і підвищує ризик як безкарності, так і формального засудження без належної перевірки фактичних обставин. У цьому контексті особливу вагу має позиція Г. Меттро, який пропонує застосовувати диференційований підхід до встановлення причинно-наслідкового зв'язку залежно від характеру відповідальності. Такий підхід слугує запобіжником проти надмірної криміналізації та дозволяє відмежовувати випадки, де зв'язок між бездіяльністю і злочинами підлеглих є реальним і значним, від ситуацій, де він мінімальний або відсутній.

Збереження балансу між ефективним переслідуванням та суворим дотриманням принципу винуватості потребує не лише чіткого формулювання елементів командної відповідальності, а й гармонізації міжнародних стандартів доказування. Єдиний підхід до встановлення знання, “підстав знати” та ефективного контролю стане ключем до того, щоб доктрина залишалася інструментом справедливого правосуддя, а не механізмом автоматичного покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Robinson D. How Command Responsibility Got So Complicated: A Culpability Contradiction, Its Obfuscation, and a Simple Solution. *Melbourne Journal of International Law*. 2012. Vol. 13. 58 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1950770>.
2. Ambos K. Treatise on International Criminal Law: Volume I: Foundations and General Part. *Oxford University Press*. 2021. 575 p. DOI: 10.1093/law/9780192844262.001.0001.
3. Mettraux G. Command responsibility in international law – the boundaries of criminal liability for military commanders and civilian leaders: a thesis submitted for the degree of doctor of philosophy; University of London, the London School of Economics and Political Science Law Department. London, 2008, 285 p.
4. Cassese A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2008. 464 p.
5. Meloni Ch. Command Responsibility: Mode of Liability for the Crimes of Subordinates or Separate Offence of the Superior. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, № 3, P. 619–637. DOI <http://dx.doi.org/10.1093/jicj/mqm029>.
6. Lobel J. Affidavit of Jules Lobel on direct and indirect responsibility of commanders and superiors for war crimes and crimes against humanity under international law. URL: https://www.ecchr.eu/fileadmin/Juristische_Dokumente/GutachtenJulesLobel_Rumsfeld.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
7. The Yamashita Standard: веб-сайт. URL: https://www.britain-at-war.org.uk/ww2/malaya_and_singapore/html/yamashita_standard.htm (дата звернення: 14.05.2025).
8. Mitchell A. Failure to Halt, Prevent or Punish: The Doctrine of Command Responsibility for War Crimes. *The Sydney Law Review*. 2000. Vol. 22/3. P. 381–410. URL: <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/SydLawRw/2000/18.html> (дата звернення: 15.05.2025).
9. Command Responsibility Is Not a Form of Strict Liability. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2004/06/24/command-responsibility-not-form-strict-liability> (дата звернення: 14.05.2025).
10. IT-94-1-A as of 15 July 1999. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1999/en/40180>.
11. IT-03-68-T as of 30 June 2006. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
12. IT-95-14-A as of 29 July 2004. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/40041>.
13. ICC-01/05-01/08 as of 21 March 2016. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_02238.PDF.
14. Sliedregt E. Individual Criminal Responsibility in International Law. *Oxford University Press*. 2012. P. 1–376. DOI: 0.1093/acprof:oso/9780199560363.001.0001.